

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

НАС КЛИЧУТЬ ГУДКИ

Із записок революционерки 90-их років

I

— А ми вас самі й одпровадимо... не треба вам ні батюшчиних коней, ні чванькуватого фурмана Антона прохати. Ми вас вирядимо й проведемо на залізницю.

Це мої зібралися школярі та батьки їхні в - останнє на читанку.

— Ото нам тільки без вас якось не той...

— Треба ж „ім“ відпочити від нас. На те й празник. Поїдуть, дома порадуються, побачать світу та й знов до нас темних.

— Я й вам привезу того світу трохи. Книжок привезу.

Мені якось соромно, якось ніяково: їду я, а вони лишаються серед снігів, приспані темрявою довгих, безпросвітних ночей.

— Ще й розкажете нам, далеким, яково там серед робочого люду у Києві. У нас тут такий утиск, такий утиск. А ти мовчи... роби та мовчи. бо жінка, діти, голодні роти.

На завтра надвечір спаковано вже все. Я прощаюся з тим натовпом, що знов аж наче стіни розсовує у школі.

— Та що прощатися... ще рано. Попрошаємося на колії.

Ніколи в житті дальшому не злітали не мене такі почування, як того холодного морозного вечора. П'ятнадцять років згодом, улітку 1917 р. виражали мене з глухого повітого містечка, де я викладала на тимчасових курсах з українознавства, слухачі - вчителі. Гарні, палкі промови, обов'язкові фотографії, квіти, багато квітів... так багато, що серед публіки виникали здогади про весільну подорож... Але такого зворушення, такого незнаного болю розлуки, коли й плакати й сміятися хочеться, стискаючи шорсткі, рапаті, мозольні руки дядьків та молодичь, обіймаючи поглядом засмучених школярів, коли мов огнем пече тобі все внутро від нестриманих хвиль широкі, гарлячої приязні,— такого зворушення я не зазнала більше в житті.

— Та чого там рюмати?!. вони ж прийдуть, не на віки ж це...

— Та нам празник не празник буде самим.

— Тепер, як ми звикли, що вони нам і те й інше розкажуть, порадять про все просянять, тепер наче ми сироти... залишимося,— правлять своє молодичі.

— Не на віки... а так, як на віки. Чогось мені сумно так... Хто зна, як ще воно там далі складеться...

— Ну - ну... годі смутної!

— Та годі ж,— підтримую я, а сльози з очей моїх так і котяться. А діти біля мене стрибають, підскакують з холоду.

— А ви ж нам од и щете?

— І книжечок привезете...

— А ми взм ті вірші вивчимо...

— А я й напишу багато, щоб не казали вже, що не втну...

„Тах - та - тах - тах“... летить залізний птах з далнини. Наче крилами вимахує й приговорює: тах - тах - тах... Засвистів: „будьте готові, Іду“.
І вже поруч нас.

— Далі, далі! Одходьте далі!

— Ну будьте ж здорові...

Пакунки мої вже у вагоні. Підсадили й мене.

— Оце б і ми з вами...

Хлопці, далі од колії!.. Залізна коняка ноги одріже!

Свисток, і за хвилину рушаємо. Хати, загублені в снігах, лишилися далеко - далеко.

Я на своїй лаві задумана, тиха. Сумно і якось болюче мені. Як там вони на селі хапаються за кожного, хто по людському промовить, хто не пан, не начальник, не урядник.

Уже Корсун, Таганча, Миронівка, Ольшаниця... от і Хвастів. Незабаром Київ. Побачу зрраз Пашу, Женю, Івася та Петра. Жаль і біль десь одійшли. Комуна нашу побачу. Ось „вони“ зрозуміють, що в мене справжня робота.

Зараз же з вокзалу й до комуни.

II

Але „комуни“ не залишилося й сліду. Був той будинок, було те помешкання; ані Паші проте, ні Жені, ні тих трьох товаришок, що жили з ними — ані сліду.

Підтикана Гапка, служниця нашої господині, кінчає мити вікно. Злазить, береться до підлоги.

Стою, дивлюся, роздумую: яка це катастрофа ззіла нашу кбмуну?

— Дростуйте. Не доберете, де це ваші,— привітно до мене Гапка.—

А вже днів зо три як виїхали... Викурили їх „наша“. До неї переїхав на ту велику хату якийсь такий сурйозний та вредний, з кокардою чиновник якийсь. Та все її намовляє. „Агапіє Іванівно, ви можете пострадати за ету камуну... Ви у сібе в меблірашках розводите комуна. Бо „наша“ все було про ваших інакше і не вміє, як „комуна“ та „комуна“.

— „Та сто хороші люди,— борониться вона — ну какаая там комуна... Ото я в шутку так називзю їх...“

— Ви то в шутку, Агапіє Іванівно, а „оні“ не в шутку... Я вже осведомілся... весьма подозрительні молодії люди... неблагонадежніі. Лучше із'ять їх таких оцюдова. А то ще узнає поліція, прийде їх забирати, ще й вам нагорить на горіхи...“

— Отак він, серденько, цокоче коло неї та й цокоче. А вона то вже так його слуха, у рот ливиться. Припав до серця їй... Та й вимовила всім вашим квартиру. „Шукайте, каже, собі де - інде“.

— Ну, а де ж вони, Гапко?

— Або ж вони мені говорили. Ані словечка: куди? як? Спакувалися, сказали „будь здорова“, Гапко! я аж заплакала, ой, люди ж були! та й з очей.

І на що я Гапку питаюся, куди подалися вони всі? Вони ж певне всі „провалилися“ у підпілля, бо догадалися, що цей хазайчин „фрукт“ може їх виказати.

Подалася я додому, до батьків, щоб звідти вже розшукувати комунарів. Женю знайшла теж у батьків її, а у неї й Пашу.

— Як, уже? — кинулися до мене. Вже годі з тебе села? Бач,— Паша до Жені — я казала тобі, що не видержить вона... Уже й повернулася...

— Еге, так і повернулася! угадали... Отже через два тижні знов на село... А що це тут у вас догори ногами усе перевернулося. Де ж наша комуна.

— Ша-ша... не кричить, перелякасте маму „комуною“, — метушиться Женя. — Комуна буде, власне єсть, тільки вся розбрелась. Вичікуємо... І помешкання у нас нове єсть. Тільки треба упевнитися, чи не цікавиться нами поліція...

— А та проклятуша хазяйка, — хвилюється Паша, — вона нам багато поспувзала. А така була мила, така добра...

— Та то її той „фрукт“, Гапка каже, настроїв.

— „Настроїв“. А як ти хороша, не давай, щоб тебе „настроювали“. Ну, як же ви? як усі?

— Іван завзято веде підпільну працю: агітує, промовляє на сходках, і його, здається, розшуковують жандари, він дуже популярний... доводиться йому добре сліди замітати.

— Да, а у нас новий комунар об'явився. Та який! вартий усіх... Весь він — огонь і залізо...

— О, Женя вже готова закохатися. — Паша іронічно зирк на Женю.

— Зовсім не закохатися! Нас у комуні зв'язують серйозніші справи. Але коли сильна, чарівна індивідуальність, сила волі... розумієш? сила волі!

— Та ще чорнявий вус, рум'янець на смаглявих лицях... орлиний погляд.

— Ач, ач, а сама якої співає... Ну, ти знаєш його, Хмаринко. Напевне знаєш... відомий був ще в гімназії організатор... Максом його звать...

— Макс! Наш юнацький гурток самоосвіти... наші дебати і наші прогулянки човном... Наша сперечка за двадцять копійок... за самостійність жіночу. Наші блукання вулицями після зборів, його грізний голос: „Од царів усе лихо“... „Ось кого треба знищити насамперед“, його блискучі очі і погляд, погляд... Я поринула в спогади.

— Чого захмарилася, Хмаринко? що з тобою? „Хмаринкою“ прозвали мене в „комуні“ за те, що ніби раз - у - раз я зосередкована, зхмарена.

— Так... Я знаю його, цього Макса.

— Знаєш? Он воно що! А Іван наш його не жалусе... фанфарон, каже...

— Це Іван не знає Макса. Макс — найскромніший з людей, хоч і талановитий дуже агітатор, запопадливий робітник.

— А ти його щось вже добре знаєш! — підозріло до мене Женя.

— Будеш знати людину, коли два роки попрацюєш з нею по гуртках. Та давно, правда, я Макса не бачила, втратила його з ока зараз, як гімназію кінчила...

Я спинилася. Хіба казати їм, що з того часу, як Макс зник, десь глибоко впірнув у підпілля, то й серце мені не на місці... Хіба казати, що... та годі бо, годі! без сентиментів!

— А кого ти краще знаєш: Івана чи Макса, — уїдливо гризе мене Паша.

Вони, ці дві ширі товаришки, такі прихильні до мене, такі лагідні завжди, тепер настобурчилися, як справа зайшла за Макса.

— І справді так не гаразд, Хмаринко; є в тебе Іван, ну, й чудово! Чого ж ти так за Макса?

„Є в мене Іван“. Ну так, є... Звичайно, Іван є... Іван — як брат мені... я його дуже люблю, коли хочеш.

— Як брат? Ну, він мабуть думає, що дорожчий за брата.

— Думає! А може й не думає...

Чогось вони, мої товаришки любі, сьогодні дуже гострі до мене...

— Ну, а Петро наш де? А інші?

— Петро теж, за твоім прикладом на селі учителює і агітує зарозом десь на Васильківщині... А інші, хто куди, тут розсипалися. Всі в роботі... Тут же — може чула — такі заворушення серед робітництва. Росте свідомість. Отже роботи сила - силенна!

III

Так, роботи багато було. Я вже встигла побачити всіх „комунарів“, зібрала до купи навіть своїх розпорошених слухачів з нелегального гуртка, провела кілька бесід з ними. За провокаторів не чути вже. Можна пропаганду далі провадити.

Кому б мені доручити їх надалі? У кожного стільки роботи... А мені ж їхати на село!

Бачила, звичайно. Івана, побачила й Макса: Іван напружено, захоплено працював; але нервово якось, нерівно, з перебоями. Сьогодні він так електризував свою аудиторію, що враз пішла б за ним, куди б не повів, хоч на озброєне повстання. А на завтра впадав у таке зневір'я, що небезпечно було тоді його робітникам слухати. Постійно нерівноважений, екстатичний, він мав свою аудиторію, захоплену ним і віддану революції, але комітет якось не кожну справу наважувався йому доручити: або виконає, як ніхто, двигне рух на гігантські кроки вперед, або „здрейвить“.

Натомість кожну справу — чи малу, чи велику, чи навіть дуже відповідальну, комітет, не вагаючись, доручав Максіві. Рішучий, урівноважений, із залізною волею і якоюсь надприродною інтуїцією щодо майбутніх подій, Макс рівно й розмірено, сьогодні як і завтра, методично, твердо й непохитно провадив своє діло революціонера - борця. Невдачі, провали, різні ухили, провокація, — це все дрібні, зрозумілі перешкоди, що їх завжди змете з свого шляху переможець - пролетаріят. І він ніколи не складав рук, ніколи не впадав у розпуку, хоч би що там трапилося. Міцніш стискав свої суворі, мужні вуста, блискавиці сипав очима і переходив до якоїсь чергової праці. Donnerwetter! кинє було він німецькою мовою, якщо не ведеться.

То ви, самостійна жінко, теж тут! — зразу, як прийшов, удався він до мене. Ніколи не забуду, як ви свою самостійність боронили двадцятьма копіяками.

— І завжди боронитиму — почервоніла я.

Іван чомусь не любив Макса. І не ховав цього. І завжди чіплявся до мене, до Жени: і що в ньому такого, що ви липнете, як мухи на мед?

Макс — не розібрати, чи щиро, але завжди рівний і прихильний з Іваном. „Він кволий і нервовий“, — було скаже на якийсь випад Іванів. Його треба підтримати: по - товариському.

А часом до мене: чи пам'ятає наші реферати на Подолі? А човен? А сходки? А Миколу Другого на стіні за вікном пам'ятає?

Чомусь дісно я це все пам'ятала й любила згадувати.

І знов зачелить: „і візника того пам'ятає“.

Ну, але вже час збиратися на село. Доручає мені комітет організувати робітників цукроварні. Отже крім школи, крім освітньої роботи позашкільної, маю ще завдання. Треба підготуватися, літератури набрати. А grunt там уже є.

IV

„А ми вас дуже просимо приїхати“...

„Ми чекаємо вас, люба наша учителько, ми без вас не можемо. Ви нам світ почали проясняти і тепер ми не желасмо во мраке оставтяться“.

„Напишіть, когда вас зустрічатъ, і ми всі вийдем, как до сонечка свого“.

„Дорогая наша учительница. Ми хотим вам написать, как это ми вас ожидаем, надо, чтобы вы чувствовали і поспешілі до нас. Ваше читання перед од'їздом так старіков розворушило, що кланяються вам в пояс і желают послушать іщо. Приїжайте і не довго думайте“.

Щодня листи, щодня заклики.

Я була вже у великому місті, в осередку кам'яних будинків, електрики, революційних робітничих гуртків. Але сніги, що їх покинула, ще панували над душею моєю. Сніги глибокі, безкраї, а серед них впірнули, загубилися хати.

„Приїжджайте й недовго думайте“... Чекаємо вас, люба наша вчителько, щоб знов до школи, до вашого навчання...

Таких листів я одержала шось десятків зо два. Ще сквапніше почала збиратися. А саме вже як мала виїздити, надійшов „пакет“ з печаткою від „Епархіального Училищного Совета“.

„Сим, Милостивая Государыня, уведомляем вас, что вследствие полученных от г - на Губернатора неблагоприятных сведений, вы освобождаетесь от места учительницы в селе Балаклея...“

Так. Крапка. Це вже попечительне око старої директорши, бо інакше, чим би я була цікава губернаторові...

Любі дитячі обличчя моїх школярів виринали в мої уяві. Перечитувала картки, листи. Діти, дядьки й молодіці — всі, що так вчепилися були за мене й за школу, — весь час перед моїми очима. Гаразд, що хоч одписувала їм на всі листи ретельно. А тепер одну усім прощальну картку. Без детальних пояснень, щоб „крамоли“ якої урядник не вчитав. А то ж ще може їх, моїх адресатів, потягнути до буцигарні.

„Не могу до вас повернуться“... От і все. А чому — довідаються од батюшки, од сторожихи. Уже знатимуть.

Так, один етап перейдено: із сільською школою, із селом — кінець!

Та ще довго серед блискучих, залитих світлом улиць ввижались мені сніги глибокі і між них темрявою оповиті, приспані хати. А коли я верталася від робітників, де ловилося напружено моє слово, мені вчувалися далекі голоси: „Приїжджайте к нам і недовго думайте! ми вас чекаємо“.

V

— Це гаразд, що ви залишаєтеся з нами, — Іван нервово стукав по столі пальцями. Тут стільки роботи... Ось, прикладом, мій гурток росте й росте... треба б переділити. Як ви на це дивитесь?

Але обзиваюся не я, а Макс.

Спокійним рухом скидає він попіл з цигарки, уважно дивиться на мене, а потім на Івана.

— Недоцільно ділити гурток. Що ж, що він виріс? Краще, коли гурток великий, це й робітникам більше імпоує. А от утворити ще нові гуртки. Цього життя вимагає. На Солом'янці у мене приміром вдячний ґрунт. Там потрібно буде ще однієї людини...

— Але, шановні опікуни й ментори, я й сама знаю, що мені робити: до мене ж уже приліпився мій старий гурток... оце тимчасово, на своїх вакаціях, поновила роботу в ньому. І не шукайте мені, будь ласка, другого...

— А, так! — збентежено й розчаровано промирили оба мої товариші.

Отже для мене тут, у місті, знов ніби школа... школа з робітниками, нелегальна, без приміщення, без певности за завтрашній день. Але й без „попечительного“ ока. Школа у підпіллі.

„Що таке додаткова вартість“?

„Що таке націоналізація промисловости“?

„Чому кажуть, що земля кругла“?

„Чому ми так кволо боремося проти есерів, коли програма їхня така нікчемна“?

„Нащо нам читають на вечірках вірші Надсона - плаксуна“?

„Як би найшвидче навчитися арифметики, особливо множити та ділити“.

„Нащо нам наука астрономія? Чи не краще, щоб ті вчені астрономи склали свої обернули на вивчення землі“?

Це такі записки підчас роботи від слухачів.

Отже школа моя мала бути універсальна.

Почали в підвалі у одного робітника. Родина його на той час розходилася. Він сам чекає нас.

Зібралися. Сідасмо навколо столу. Тихі, поважні, зосередковані, беруться до книжки молоді й старі.

— А Федько на варті? — кидає один до господаря.

— Нуда на варті... так що нас тут ніхто не застукав.

— Ну-ну! А то шкода, щоб пропала література.

— Це сьогодні я їм принесла нелегалішини — щоб перечитали всі та передали далі, у якийсь гурток.

— Що ж уже нам краще книжечки покинуть, а за винтовку взятися, — каже рішучий Пилип, ливарник з „Южно-руського“ заводу.

— Не время ще, брат. А воно, щоб і за винтовку спосібне братися та щоб вона стріляла с понятієм, то перво дело книжку нужно... — полемізує складач з друкарні Остап.

До другого лютого навчання провадилося, хоч і нерівно з перервами: там шпикі унадилися, а там виказав хтось із сусідів. Та демонстрація другого лютого вибила цілком з колії мене й моїх слухачів.

VI

„Р - р - разойдісь“. „Осаді, осаді назад“...

Якось несподівано долетів до нас крик. А ось уже й кінські морди над нашими головами.

Ми ж у захваті летимо з Фундукліївської на Хрещатик, уже готові завертати.

Нас багато, — робітників та студентської молоді. Кожен агітатор у центрі свого гуртка. А над усіма керує Макс. Він наш стратег. На чолі походу Іван із червоним прапором. Він як месник або ватажок революції, надхнений, грізний. Він не зважає на козаків, на їхніх коней, що ось-ось нас розтопчуть. І все, що на нашому шляху, подається, усувається перед нашим переможним походом, а за нами юрба, незліченна юрба захоплених людей.

Аж ось насочив ще загін. Зацокотіли погрозиливо кінські копита, огидно засвистіли нагаї. Хвиля жаху й розпуки пройшла натовпом.

Червоні струмочки крові на лицах, що сяяли огнем саможертви — нагаї неблаганні й безжалісні. І вже розладда у струнких лавах. Вже увірвався грізний спів.

Ось прапор червоний вирвали, зімняли. Ось Івана витягають з юрби. І всіх, хто біля нього, оточила вже кіннота. Хто може, тікає на пішоходи, до будинкових брам. Але на спини беззахисних сплиється нагаї, а брами позачинені. Рятунку нема. Тікають, падають, знов біжать. Ось Пилип - ливарник дужими руками одштовхує поліцаю, той падає на сніг.

— Хмаринко, швидче, швидче... Макс тримає мене під руку. Іде він уззявся? Та я тільки безсило озирваюся. Ось Женю й Пашу і ще кількох наших комунарів оточили озброєні й повели. Макс на руках своїх сильних майже виносить мене на якусь бічну вулицю.

Тут, спинившись біля будинку, ставить мене на ноги й тихо, але рішуче: тепер сюди, по сходах, до знайомого лікаря. Тут у нас співчуванці.

У тихій, затишній вітальні я звалилася сливе непритомна. Кілька безсонних ночей перед демонстрацією — ніколи було спати, — нервово піднесення останніх днів, екстатичне захоплення на вулиці і тривога за товаришів, за Івана, за Женю, за Пашу зокрема — цього було забагато для моїх і так розхитаних нервів. Почалася гарячка й мариння. Усе ввижалося мені Женя й Паша, Іван, без шапки, з прапором в руках; коні козачі, що рвалися розтопати і прапор, і всі наші революційні змагання.

„Р - разойдись!“... „Не напірай!“...

VII

Те саме „разойдись“, „не напірай“ чути було раз - у - раз тепер уже на далекій околиці, біля Лук'янівської в'язниці.

Там стільки натискалися біля воріт народу, з „передачами“, що в'язничним службовцям увійти та вийти з брами було майже неможливо.

І не диво: на демонстрації другого лютого, а також і на помешканнях, під ці дні захоплені були сотні „державних злочинців“.

Приставові голову хтось поранив. Останні охоронники хапали направо й наліво по хатах, розшукуючи „вредний элемент“.

Заарештованих, принаймні тих, кого привели з демонстрації, побитих нагаями, били ще й тут, заганяючи до камер прикладами. Родичі непокоїлися, маючи непевні та уривчасті відомості... Тому й натовп тут, перед брамою, день - у - день товчється; тому й плачі, жалі невгамонні...

Жінки, матері, сестри, наречені ув'язнених приносили харчі та до вечора залишалися по - під високими мурами, чогось чекаючи.

На кожного, хто виходив з брами, сипалися питання: як здоровли Петренка, Олександрова, Манзона. Сотні любих імен тримтіли на устах натовпу.

Щочверть години виходив черговий надзиратель, повертав комусь з натовпу порожнього кошика й викликав:

— Хто далі передає? Чия черга?

Часом разом з кошиком виносили комусь і клаптик паперу, кілька слів олівцем на ньому, — це така велика радість матері, сестрі, нареченій, дружині.

— А мені?.. а чому мені не принесли?

— Може наш хворий там...

— Може що трапилось?

— Прошу я вас, мені неодмінно принесіть записку, що передать у завтра та як здоровля, — благає бліда молода жінка з сумними очима.

Благання, жалі, нарікання тужливих посиротілих людей. Дома ж пуста чекає. Дома моторошно, дома непривітно. Чого туди поспішати?!

І щовечора по - під кам'яними високими мурами неспокійна юрба.

Ми почали чергуватися: я, Женіна сестра й Пилипова мати. Його таки заарештували. Хоч вихопився був від поліцейя, але вдома знайшли. Спочатку щодня носили передачу, вони своїм, я — Іванові, що був мені як свій, а родичів не мав. Звичайно, як свій. Та ще й тоді та втеча удвох з Літину. Він тоді за мене дбав, тепер я за нього. Це ж так природно.

Макс десь наче провалився крізь землю. Ні, він таки більшу роботу несе, аніж виявляє... І йому доводиться глибоко пірнати у підпілля... Не

бачу його й наче сумую. Але годі! Смуткові не має місця в моїм житті! Тепер після арештів стільки праці...

Напередодні демонстрації ми всі випили на брудершафт: Женя, Паша, Іван, Макс і я. А сьогодні я сама лишилася. Робітничі гуртки розгромлені, розפורшилися.

Але де сама? Стільки людей! Стільки роботи, стільки пекучих завдань! Треба зв'язатися з людьми, що хоч персонально мало їх знала, але спільне діло єднає нас.

Ударне завдання мені дали: зв'язок між нелегальним червоним хрестом і в'язницею. Тепер мені дійсно доводилося дуже вчашати на Лук'янівку, вшукувати способів то через співчуванця - вартового, то через фельдшерку, а то й просто в цигарках, в пиріжках передавати в'язням від Червоного хреста гроші. Одвозити туди подушки, одягу тим, у кого не було родичів... Стежити за прибулими з інших міст і за етапами висланців, щоб їм передати все потрібне на подорож. „Пошту“ пощастило мені гаразд налагодити. І ця пошта часто - густо приносила мені листи від Івана. „Тяжко сидіти одірваному від роботи... просто гину я тут. А також дуже хочу тебе бачити... Чи не забула ти за Літін? Пам'яташ ту ніч, коли ми тікали удвох? Так би все життя удвох! Напиши, що ти гадаєш про це“.

Що я гадаю? Поки що мені хочеться самій... самій своїм шляхоміти. А чи пам'ятаю ніч утечі? Пам'ятаю. І його, захопленого, палкого. Тоді якась чарівна ніч була! Пам'ятаю: коні мчали як скажені степом, гасм. Щоб не вилетіти з воза, тримаюся за руку Іванову. Він обняв, тримає мене і говорить, говорить. Палкий, захоплений, гарячковий, він і мене захопив був. І моя рука йому відповідала... А тепер, ось тепер, що я йому напишу?

VIII

Паша й Женя на мене мокрим рядном у листах: не пишем Іванові. Він гине з кохання до тебе, а ти мовчиш. Йому ж тут у в'язниці з його нервовою, вражливою вдачею й без того тяжко, а ти мовчиш.

Це з твого боку жорстоко й незрозуміло... ти ж не кокетуєш, сподіваємося, з ним? Ми досі вважали, що ти як вже кохаєш, то це серйозно...“

Я — кохаю?! Мабуть! Мабуть так звється воно, те моє почуття до Івана, що змушує завжди шукати його товариства, ділитися думками й враженнями од роботи, співчувати йому широко, йому, неврівноваженому, експансивному. І те, що я тепер сумую, тужу серед моєї напруженої, жвавої роботи... і те, що мені серце болить від болю за нього — це все мабуть кохання. Лише я й саму думку про кохання усувала з свого життя. Мета бо життя не кохання. Є щось інше, достойніше людини... є вища мета життя...

Але ж там жива людина страждає... Мій любий товариш... а я мовчу... Яка я справді егоїстка. Хороший, любий Іван... Я ж не гадала, що це так може боліти... не уявляла, що кохання це найголовніше... Ах, яка ж я. Досі не написати Іванові. Зараз ідаю. Які ніжні слова я маю для нього... як я його можу заспокоїти!

В'язниця, в'язниця життя, життя Іванове зокрема, брали тепер у мене весь час, усі сили. Всі мої інтереси скупчувалися на в'язниці. Кілька сот „політиків“ там замкнено... часто - густо етапні партії — задовольнити всіх треба. Червоний Хрест інтенсивну діяльність розвивав, я ледве управлялася... А що робилося тоді у підпіллі, по гуртках! Їх майже не було. Організована робота майже припинилася — дуже багато активних борців вихоплено було та ізольовано за в'язничними мурами. Найкращі, найактивніші елементи були по в'язницях... Або так глухо десь зникли, як зник Макс.

Макс... спокійний, твердий, упевнений... від одного погляду його сходині на тебе впевненість, сила росте. Макс — твердий, рішучий ватажок організованих мас... Так, йому треба поки зникнути, зберегти себе.

А взагалі розгубилися зв'язки, десь поділися люди. Серед нас зрадники... знов хтось кинув страшне слово: „провокатор“. І вже один одного бояться люди. Уже й оглядатися доводиться, замикається в собі. Самота, ізоляція, відірваність — тоскно й похмуро жити. Найгірше, що не можна довірливо руки простягнути кожному, в кого на устах палкі слова братерства й революційні заклики. Навколо шпиків, провокаторів. Вірити не можна. А як же без віри, без захоплення. Самота. Тоскно й похмуро жити.

Паша, Женя, наша комуна, наші гуртки! Як радісно було тоді! Тепер вони всі за ґратами... Цей жах ув'язнення... не мати волі вийти... жити в клітці за примусовим режимом. Я теж була б там, якби не Макс... якби не вінніс він мене із юрби... Але не ридати, лише здобувати.

Я товклась з ранку до вечора поміж нелегальним Комітетом „Червоного Хреста“ і в'язницею та родичами ув'язнених. Я знаходила шлях і до контори, часом мене пускали й за в'язничну браму. Там блискавицею, натрапивши на когось із в'язнів, совала я в руки гроші, листи; пробиралася до церкви, там мала побачення із Іваном, із Женею...

Змішавшись з юрбою на вокзалі, я підсилала товаришку завести бесіду з офіцером етапного потяга, а сама ловила хвилинку виконати доручення Червоного Хреста.

Щоденно мала я листи від Івана. Пізно вночі одписувала йому. Найніжніші слова знаходила для нього, як для дитини. Він же такий первовий, такий вразливий! І в нього нікого нема. Якби був у мене брат, так мабуть я до нього б писала, Хоч би трохи полегшити йому неволю, трохи заспокоїти його.

Пише, сказав у в'язниці, що я його наречена. Прохас, щоб я потвердила це у прокурора та прохала побачення. Нареченим дають.

Справді, це ідея. Завтра ж піду, подам заяву. Так хочу вже його побачити... „Ти ж нічого не маєш проти, що я так сказав“. Що б я мала проти? Я ж хочу його побачити! А проти „нареченого“? Не уявляю себе в цій ролі... Не готова до цього... це якось несподівано. Ніколи нікому б не оголошувала про свої почування. Але як тут потрібно... як це полегшує побачення. „Любий, що я можу мати проти цього?“

IX

— Хто там? — увійдіть!

Я шпарко кидаю до шухляди цілу купу листування, іду, відчиняю двері. Знайома, висока постать, насмішкуваті очі.

— Макс!

— І зовсім не Макс, а Юхим! Тепер я Юхим, запам'ятай, Хмаринко! Ти мене, я бачу, не пізнаєш, Хмаринко?

„Ти“! Він мені „ти“? Це — конспірація? Але ж тут нікого нема, крім нас. Ах, правда, брудершафт!

Згадала я цей несподіваний „брудершафт“. Напередодні демонстрації зійшлися ми, Женя, Іван, Макс і я у півній побачитися з робітниками-делегатами. Пили пиво й випили на „брудершафт“. Саме як я з Максом піла, Іван чомусь похмурився й одсунувсь.

Макс посміхається, а в насмішкуватих очах стільки радості.

— Ти, я чув, за листоношу в'язничного. Тут і мені треба листа переслати... — понижую він голос.

— Давай! — шепочу, наче трошки розгублена я. „Ти“! Треба, щоб це „ти“ мене не бентежило.

Мовчимо. Він розшукує по кешенях листа. Я дивлюся на нього. Дивлюся у вікно.

— Де ж це ти зник був, Максе,— кажу я з докором.— Так хіба годиться товаришеві? Ти ж знаєш, всіх моїх ближчих заарештовано...

— Знаю. А хіба годиться від товариша тікати? Від товариша з візника тікати?!

Посміхаюся, на нього не дивлячись:

— Невже цього досі не можна забути, Максе?

— Я не такий забудько, уяви собі.

Яксь дивна, напружена мовчанка. Це капосне „ти“ завинило. Але ось Макс знов щиро, просто:

— Ходімо! Ви як... пху, все спотикаюся на „ви“... ходімо зо мною сьогодні на Шевченківське свято...

— Це до купецького на концерт?

— Ні. І не до купецького і не на концерт. Концерт в Купецькому ми залишаємо буржуазії та... співчуванцям. А у нас Шевченківське свято, це свято братерського єднання пролетарів усіх національностей.

В маленькому будинкові, в тісних кімнатках я це побачила. Засунувшись у куток, затаївши дихання слухала я промови поляків, євреїв, білорусів, грузинів, українців. Навколо брєніла українська мова.

Макс, одчитавши доповідь та промову сказавши (уперше чула його українською мовою), знайшов мене в моєму далекому кутку.

— Не шкодуєш, що пішла?

— Ні! До цього часу я самі пісні чула українські та п'єси бачила.

— Мова кожного народу це знаряддя його освіти та пропаганди серед нього! Як же революційна робота на Україні йтиме тільки російською мовою, вона не охопить широких мас.

Я згадала село, школу, робітників з цукроварні. Там доводилося мені все, зчитане з російської книжки, пояснювати народною мовою, і в школі і серед робітничої аудиторії. Це було природне й звичайне явище, і я цього не помічала навіть. Та й ці робітничі гуртки в місті. Часто - густо чути там українську мову, хоч калічену, мішану.

Я дивилася на Макса широко розкритими очима: і як це я сама раніш не подумалася до цього, не поклала принципом своєї революційної роботи. Так, серед польських робітничих та селянських мас мас йти агітація та пропаганда польською мовою, серед єврейських — єврейською... серед українських — українською. Це ж дасть куди кращі наслідки! Але як часто ми не бачимо того, що зовсім близько коло нас...

І Вітольд тут і Ядзя... колишні мої товариші з подільського гуртка шкільного.

— І Леонід...

— О, Леонід — українець, хоч інтернаціоналіст.

— І Жан,— дивуюся я й радію, що стільки „земляків“.

— І Жан, і Микола й Петро! Бач,— які активні наші „подільчани“.

„Зібралися всі бурлаки до одної хати“...

Далі Макс показує мені відозви польською, українською мовами й зникає. Він один із розпорядників. На місці сидіти йому не доводиться.

А промовляє він як! Не гірше, як бува колись російською мовою... може навіть краще. Чому ж це ми тоді, в наших середнешкільних гуртках, наче й слова не вміли мовити українською мовою? Це гіпноз російської школи: єдина бо культурна мова — твердили нам — це російська мова.

З цими фетишами казенної школи люблю боротися. І враз перехожу на українську мову, коли „подільчани“ нарешті просуюваються до мене. Радість, побачення, безліч запитань.

Макс знову розшукує мене. З ним і Ядзя. Ми з нею теж зга. Уємо старе, наші „суботи“ на Подолі; але її кличуть, їй промовляти й вона одходить.

— Таке то, люди добрі,— шамкає, як старий дід, патлатий Леонід.— Гора з горою не сходиться, а ми, от бачте, зійшлися. І всі в доброму здоровлі, всі в революційному настрої.

— Ша - ша - а! тихо, треба слухати промови...

Наприкінці вечірки ми з Максом знов удвох мовчки сидимо. Відозви я перечитала й віддаю йому назад.

— Іх ми вже багато поширили, і на села й на фабрики. Готуємося газетку змайструвати. Як ви?.. як ти щодо цього? Усе збивзюся на „ви“. Ні, треба ще один брудершафт випити. Так же, Хмаринко?

Я вже бачу: Максові уявляється, що мене легко здобути для цієї роботи. Хвилинку я мовчу. А тоді стримано кажу: гадаю, що це було б дуже потрібно, газету заснувати.

Співи залунали. Офіційний відділ закінчено. Те, що співають, я вже десь чула. І не один раз. Так наче я з ними вироста, з цими піснями. А ось нове, що вперше чую: „Шалійте, шалійте, скажені кати“. Це така сильна, така грізна погроза гнобителям, ворогам.

Макс провозжає мене додому:

— Це правда, що ти заміж виходиш? — несподівано запитав Макс.— В революційних колах кажуть, що ти Іванова наречена!

— Його наречена! ? — почуваю, як гарячою хвилею мені заливає лице.— Так, це правда. Але заміж, заміж... я ще про це не думала.

X

Побачення нам з Іваном дали, але з „ґратами“.

Це так: він стояв у одній заґратованій клітці, я в другій заґратованій. Посередині, в узенькому проході, стовбичив або ходив вартовий.

Мені видалося, Іван блідий та змарнілий.

Я так схвилювалася, що не знала, з чого почати. Лице горіло.

Я ж думала, що стану поруч нього й бачитиму його очі, його обличчя. Знала, що мені хочеться сказати йому, заспокоїти його, підбадьорити. А тут ближчий був до мене вартовий. Все, що я почну говорити, почує вартовий.

— Чому так довго на побачення не приходила? — нервово запитав Іван, вп'явшись в мене напруженими гарячковими очима.

— Чекати довго довелося. Скільки попоходити, поки дозволили... А ти... ти як?

Наше „ти“ не спотикалося, легко вилітало. Листувалися бо довший час на „ти“.

Посміхнувся болісно.

— Надокучило вже дуже. А коли ще побачення буде?

— Обіцяли, що два тижні... Це тільки як дружина, то дають щотижня. А нареченим — ні.

— Женя й Паша питають про своїх. Як мати, сестри?

— Скажи їм, що здорові. І од мене привітай... Передачу регулярно одержують?

— Так, одержують. З передачами взагалі добре... почувається дбайлива рука... не голодуємо... От нам газет бракує та книжок...

— Про газети та про книжки не приказано розговоривать... тільки про сімействениї діла... Три минути всего й розговору зосталося — озивається німий свідок нашої розмови, вартовий.

Мовчимо, тільки дивимося напружено крізь ґрати.

„Кохаєш“? — шепочуть його уста.

Я тихо, лагідно посміхаюся. „Звичайно, кохаю“!

— До побачення, до побачення! Я прийду, прийду!

Ці побачення так багато йому давали, писали мені про це Женя й Паша. Вони опікувалися ним у в'язниці, вони дбали за нього й вимагали цього від мене. „Ти замало йому пишеш, ти йому цим болю завдаєш“. Правда, краще систематично щодня писати... може я справді недбало ставлюся до своїх обов'язків. Вони ж у в'язниці... я на волі. Мені добре.

До мене з'явилася з в'язниці Олена Гамалія. Її щойно звільнено. Паша направила до мене. Їй треба десь зв'язків дати з керівниками. Заарештовано її на провінції, з відозвами А тут вона нікого не знає... Щира, проста, молода дівчина, захоплена своєю справою.

Я пригадала, Макс прощаючись після вечірки, сказав мені.

— Олександрівська, двадцять вісім, три, Юхим Ковальчук. Це якщо тобі потрібно. А я взагалі не вчашатиму: ти маєш роботи з головою, я теж. Безпечніше не прохожуватися без діла. Насамперед конспірація.

„Олександрівська двадцять вісім, три“... Я сама туди завела дівчину.

Макс надзвичайно зрадив дівчині, а я попросилася й вийшла поспішаючися. Чи здалося мені, чи справді так було, що доганяв він мене на сходах і шептав: Хмаринко, Хмариночко?!

Я поспішалася. Мені треба було листа писати Іванові. Я добре розумію обов'язки перед ув'язненими.

Олена до мене знов зайшла: чи не треба мені що допомогти? Вона чула, що в мене багато якоїсь роботи. У неї теж хватає роботи, але сили в неї ще більше аніж роботи, а склавши руки вона сидіти не звикла. Може куди піти, що однести, що переказати. До в'язниці походити... О, це вона з охотою... Знає, як солодко там сидіти... Яка радість кожен привіт з волі! Й Макс прислав, так. Він казав, що коло вас роботи багато.

Олена сіла й далі заторохтіла:

— О, який він, цей Макс. Таких ще й не бачила: все знає, що й куди. Твердий, рішучий... А очі! Матінко, які очі! Його не можна не послухати! Га, Хмаринко? Правда ж, Макса не можна не послухати...

— Слухайте, Олено, — кажу я їй, не чуючи, що вона там про Макса плете. — Зараз надто багато „пошти“. Ось вам кілька листів, ось адреси... Як будете ще мати час, заходьте. Така робота все буває.

Заходила вона, заходив і Макс.

Він якось особливо увважно подивився на мене:

— Без тебе у нас справа не обійдеться! Ти ж до речі тепер вільна...

— Я, вільна? Що ти, Максе, верзеш?

— Звичайно, як листоноша, ти маєш багато біганини... Але бігати тобі допоможуть. Це робота технічна. А тебе чекає робота, що не кожен її втне.

— Так, навіть?

— Щоб ти знала. Все одно твій гурток десь розвіявся. Та й це не те, що нам треба. Пам'ятаєш, я казав тоді про газету українською мовою... пам'ятаєш тоді, на Шевченковому святі?

Я все пам'ятаю: мова кожного народу це найкраще знаряддя пропаганди серед нього... найкращий засіб охопити народні маси. Пам'ятаю й пісні й свою працю серед селян. І душею я цілком до цієї праці серед українських гуртків. Але Макс це на карб собі поставив, мою моментальну згоду.

— Максе — кажу я поважно. — Я поміркую. Мені конче треба добре поміркувати.

— Так само добре, як про заміжжя.

— Еге, так само, — несподівано гостро відповідаю я.

XI

Сонце цілі дні гостює на весняному небі. Оходячи, кришталевими плаче сльзьми зіма. На вигоні дівчата вже ось заспівзють:

А вже весна, а вже красна, із стріх вода капле...

Це там, де сніги, де сніги, чорнозем і сон. Там, де мене нема...

Оживає природа, ожили й люди. Арешти, репресії спаралізували революційний рух, та не на довго. Бурхливі струмки знов починають видиратися з-під землі й нестримано співають своїх пісень. Люди знов гуртуються й нестримними, рвачкими потоками нове життя заповідається на старій заскорузлій землі. З весною вибухає аграрний рух; селянські розрухи бурхливими хвилями заливають цілі повіті. А по містах робітники готуються до першого травня. Сходки, масовки, агітація по фабриках. Невмирущий рух протесту. Тут і там боротьба поневоленої людини.

А Олена, так з головою віпрнула. І одчайдушна така, ніякої конспірації не дотримує. Ще підходиш до червоного будинку, де вона живе, а вже чути її пісню. Це вона в садку шиє прапора на перше травня й співає.

— Олено, червоний прапор і так на видноті!

— А хіба всі знають, що то прапор? А може це я собі керсетку шию?

Десь її вислідили: чи з листами чи з відозвами. Але вона не далася, прудка, смілива, звинна. Як з трусом прийшли до неї на помешкання, вона вислизнула в якісь бічні двері та, нап'ята великою чорною хусткою, з кошиком на базар пішла. Ми її саме так зустріли, я і Макс. Нам обом до неї треба було; але ми, великі конспіратори, йшли не вкупі, а пооди-нці: Макс одним пішоходом, я по другий бік. І були б ми з усією конспірацією любісінько трапили до рук поліції, якби дівчина в чорній хустці, з кошиком у руках, нас не спинила.

— Стійте, ви до мене?

— Олено, це ви? Чому така? Куди це ви?

— У мене там поліція...

— Поліція? Максе, Максе! — тривожно я оглядаюся. — Юхиме, Юхиме! — тихенько гукую, пригадавши його нове ім'я.

Всі троє поспішаємо далі. Заходимо, виконавши всі приписи обережності на помешкання до Петра і там раду радимо.

Петро нещодавно повернувся із своєї Васильківщини; там його мало не заарештували на роботі, але він утік.

Виявляється, арештів цієї ночі сила: серед ріжних гуртків, серед ріжних партій. Це готуються до першого травня. Але чимало активу зберглося. І свята ми їм не подаруємо. Перше травня ми одсвяткуємо!

XII

Але одсвяткувати мені довелося у в'язниці: за кілька днів до першого травня вночі я прокинулася й чую дивний гомін. Нетерплячий дзвінок, важкі кроки на сходах і владне:

— Откройте!

Я ледве встигаю накинути одержу. Пікатию околоток, товстий „городовик“ і „штатські“ вже пораяються по кімнаті. Маленька територія і речей обмаль. Чи ж довго ретельним рукам усе обмацати, оглянути, перетрусити? Отже протокола хутко списано, „здобич“ уміщено на візника, і вже ідемо до в'язниці.

На вулиці тихо й тепло. Згадую чомусь за батьків. Як побиватимуться вони: завтра мала до них зайти.

Ну що ж, особисте, родинне на останньому місці... Це пута. Ці пута треба розірвати. Не думати й не згадувати. Або сидіти собі тишком-нишком у них під крилом.

І я рішуче увійшла під похмуре склепіння в'язничної брами. Івана побачу. Женю й Пашу, Пилипа й багатьох своїх товаришів.

Брама. Контора. Реєстрація. І поклик: „Конвой, на женський коридор „одиначки“. Далі темрява, гуркіт засовів, брязкіт ключів. Уривчасте: хто ідєт?— Свої!— Моторошно в загадковій темряві.

Східці униз, потім знов угору. Далі темний довгий коритар. Одиначка. А саме не хтілося „одиначки“, не хтілося самоти. Вночі так темно й моторошно.

Але вдень самоти зовсім не почувалося. Якись такі порядки під цей час пафували, чи радше жодних порядків не було, і зрештовзані могли бачитися скільки їм зманеться. Стихійно „політика“ запанувала, всевладна й могутня, над казенним режимом, і в'язничне життя не регулювалося жодними нормами. Старого начальника скинули за дуже суворий режим, новий боявся зробити „нажим“; коритарні старости трималися авторитетно й самостійно з „начальником“:

„Як, ви не допускаєте книг з волі? Навіть ваш попередник не ставав цьому на перешкоді!.. так тільки й утворилася в'язнична книгозбірня“.

„Як, до книгозбірні не можна ходити?! Ні, ми завжди ходили... ви ще мабуть не зазнайомилися гаразд з інструкцією! Як? Не можна читати Каутського? Чому? Та це ж із вшої, в'язничної книгозбірні? Чи може він там тільки для в'язничної адміністрації?!“

— Чому ти так мало писала останніми часами?

Іван блідий, схвильований, докірливо дивиться на мене, але враз ніжно посміхається.

— Я тебе бачу... бачу вже тебе, нарешті, близько, Хмариночко!“

Так, я теж близько бачу його осяяні внутрішнім сяйвом очі, але навіть руки простягти не можна, щілинка знадто мала.

— Я? Мало писала? То, значить, не доходило до тебе... значить, з поштою негаразд... Ось тому мабуть і мій арешт... десь, очевидночки „провал“ із „поштою“.

— То ти писала, а листи не доходили... А я вже думав, що забула мене, збула Літин, усе забула.

— Ні, нічого я не забула...

Мовчимо, тільки очі потонули в очах... Взяти б його за руку і вивести з в'язниці.

— Чи ж довго ще тобі,— ледве чутно питаю я.

— Мабуть довго... заплутують справу... жандар - слідчий хоче вислужатися. Але хоч як довго, ти ж мене чекатимеш, а тоді оселимося разом...

— Комуною, може.

— Ні, не комуною, а ти зо мною вдвох, як моя жінка! Правда?

Він напружено чекає. В очах благання і біль...

— Може, Івасю... Але я ще про це все не думала...

— Але ж ти любиш мене?

Посміхаюся лагідно.

— Ну, звичайно, люблю... Ні з ким мені не буває так тепло, як з тобою, Івасю...

З Пашею та Женею щастило більше й вільніше бачитися — то на коритарі жіночому зустрінешся, то на прогулянках. Вони наче виростили тут і споважніли.

— Вчимося. Багато читаємо... студіюємо... Бо хіба ж буде де стільки гуляючого часу як тут?!

— Чого це вас так довго тримають?

— Всіх довго! Зв'язки з партією викрито. Заплутують глибше й нас.

— Особливо мене приплутують ґрунтовно до Іванової справи.

Женя почервоніла й зідхнула.

— Як же ваші з Іваном справи? — цікавиться Паша. Сохне хлопчина..

— А звичайно сохне у в'язниці. Дайте йому волю, побачите, як оживе.

— Та воно так,— заклопотано, як сестра за брата, журиться Паша.— На волі оживе він. Але потрібна йому рука, щоб його підтримала в житті... непристосований він до життя.

— Тут його Паша підтримує,— прошепотіла Женя.

— А Женя ні? — запитала я несподівано.

— Звичайно, як же інакше. Ми ж давні товариші! — Женя очі в землю втопила.

— Розходьтєся, розходьтєся!..— перевірка йде...— виріс перед нами староста; він дбав додержувати деякі формальні вимоги в'язничного режиму, щоб зберегти фактичні „вільності“.

Я отямилася... І пригадала враз, де я. Клацали засови, брязкотіли ключі, цокали остроги. Нашорошено проковтнули нас сірі стіни заґрантованих „одиначок“. Насувалася темна й тривожна в'язнична ніч.

XIII

Як і завжди першого травня, я встала раненько й зразу ж вийшла на шпитальне подвір'я. Це було місце прогулянки для жінок, а також для хорих. Прогулянки за регламентом відбувалися від дев'ятої до одинадцятої, але ми привчили варту випускати нас з самого ранку і твердо обстоювали це своє право на тепле весняне повітря.

Тут, у затишному кутку подвір'я, був і нелегальний „клуб“ наш. Була тут і школа. Вчили грамоти, а найбільш політґрамоти. Бєсїди - лекції для малосвідомих товаришів. Багато видатних партійців тоді закинула ненаситна рука „недрьоманого ока“ поза ґрати.

На подвір'ю вже рух і оживлення — моціон і гімнастика. А жвава в'юнка староста наша (нашого жіночого коритару) Маруся, як завжди, пиляє з арештантом дрова: двоє товаришів коло неї вмить переколюють їх. „Це найкращий спосіб,— каже вона,— „зміцнити нерви й розвіяти тугу“. Сумна усмішка набігає на її бадьоре обличчя. Я знаю, у неї „дома“ двоє чудесних дівчаток, що вже довго сумують за мамою.

„Політичні“, як щось вирішили, то значить зробили. Вже обмірковуємо самі деталі щодо сьогоднішнього вечора.

Влаштувати свято тоді, в тому хаосі, що панував на Лук'янівці, де енергійні, високо - розвинені, культурні люди стихійно, колективом своїм взяли гору над мертвими приписами інструкцій, уложених для населення „мертвого дому“ — це не важко було. „Політика“ дужими хвилями залила всі камери, коритари, подвір'я. Перед організованою волею цього численого колективу пасували надзирателі та навіть „помічники“. А поки що Лук'янівка ще був інтернат, де мов умисне зібрано було найвидатніших революціонерів, агітаторів та пропагаторів, а також і досить численну аудиторію робітників. Тут всі ходили з камери до камери, всі бачилися

на прогуляннях, обмінювалися книжками легальними та нелегальними... Лице „начальства“ бачили тільки на вечірній перевірці. На ранішній „начальство“ й не заглядало до камер, швидче проходило далі.

Обрано було найдальшу камеру на жіночому коритарі. Туди всі мали зібратися по змозі. Кому вже мешкальні умови рішуче не дозволяли, той мав на вікні в себе влаштуватися й звідти перегукуватися з товаришами, беручи тим способом участь у загальному святі.

Комісія ілюмінаційна... комісія харчова... комісія вартова.

Ми з Іваном ліхтарі розвішуємо й пустиємо мов діти. Віп такий веселий сьогодні, такий дотепний. Скільки в ньому вогню й натхнення.

— Це нервово,— шепоче Паша.— Боюся, щоб потім не було істерики... Ой, тепер такі чоловіки... гірші за жінок...

Але ми не слухаємо й пустиємо, мов діти. Тішаться й пустують навіть старші за нас, поважні бойові революціонери. Свято ж бо, робітниче свято...

Вже на всіх вікнах ілюмінація. А тут, в камері, де всі сходяться, на столах різні наїдки, а в кутку величезний самовар. Це здобув лід Мартин, дуже співчутливий до „політиків“ дозорець.

Якийсь дивовижний мітинг. Спочатку сепаратні дискусії в окремих групах: ні, це ви, голубе, потонете в хвилях найяскравішого опортунізму“. „Ні, тут має бути „або“ - „або“, жодних компромісів“... „Ні, Карл Маркс такого шляху нам не вказував... це вже ваша, колего, отсебятина... Нам треба уважно ставитися до марксизму й пильнувати, щоб він не вироджувався у „струвізм“, у „ревізіонізм“...

— Тихо! тихо, промови!

Промовляли знайомі й незнайомі, але однаково близькі. „Перше травня та його значення“... „Робітничий та професійний рух у Європі“... „Історія революційного руху в Росії“.

Весело пили чай, знайомилися, обмінювалися книжками, відозвами. Далі погасили вогні й почали співати. Співи у в'язниці — це зовсім не те, що співи на волі. Вони перемагають мури та ґрати й розливають у душі радість єднання з світом цілим.

Не боялися, що співи нанесуть „начальство“. Воно вже мусіло звикнути до співів. А чи співає кожен у себе на вікні, чи всі вкупі — цього йому не розібрати.

„Повій, вітре, на Україну
де покинув я дівчину,
де покинув карі очі,
Повій, вітре, опівночі...“

Мелодійно - тужливо лине спів за ґрати, на вільні простори. Майже кожне серце тужить, до іншого рветься туди, за ґрати, туди,

„де покинув карі очі“.

Іванів тенор так зворушливо верхи виводить. Рука його стискає мою руку. У сутінках його уста знаходять мої уста. Якісь чари... так затишно, урочисто. І враз бурхливе, грізне:

„Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте тиранів, будуйте тюрми...
До бою сто тисяч робітників стане—
Пірвем, пірвем, пірвем ці кайдани!“

Гремить, гуде в камері... грізні хвилі голосів наче ґрати ламають. Летять на простір гарматними пострілами. Заповідають:

На смерть! На смерть! на смерть вам, тирані!

XIV

По першій травні один з „помічників“ начальника в'язниці націлився урізати фактично, а не лише на папері „вільності“ політики. Враз несподівано й рішуче взявся він, і йому пощастило. Він досяг того, що не всі разом гуляти, а за певною чергою; що камери замкнені були цілий день; що гуртуватися у „клубі“ або в „школі“ стало важко. Його око цілий день пильнувало. Жити стало нудно й важко. Зв'язок тепер мали по між себе переважно через вікно камери. Перегукувалися, розмовляли з вікна у вікно, іноді так слухали й промову або доповідь.

З Іваном ми бачилися коротко, побіжно, але щодня. Саме, як нас, кількох жінок, вели до камери, після прогулянки, його з камери виводили, і ми зупинялися на кілька хвилин.

— Ну, як почуваш себе?

— Тепер, як ти тут, далеко краще... Ти не сердься, це не значить, що я хтів би, щоб ти подовше у в'язниці...

— Та я нічого такого не думаю...—сміхаюся лагідно. Це ж радісно другому втіху нести собою...

Вечорі тепер довгі й нудні... весняні й самотні. Як клацнули засови, дзенькнули ключі, ніч довга, задушлива. За вікном, на волі, вона запашна...

І враз мене звільнено.

Можна було звичайно дивуватися, чого мене аж тепер звільнено, а не раніше... у мене ж нічого не знайдено, я на ніч ніколи нічого не лишала в себе в хаті. Але проте я здивувалася, що мене так швидко пускають. Сиділи бо тут люди довго, і так всі звикли, що треба сидіти, хто його зна доки.

На допиті у в'язничній конторі коротенько спитали: ви наречена Івана Гільченка?

— Так.

— Передавали йому листи?

— Звичайно, це ж природна річ нареченому писати.

— Щось дуже багато вас бачили по-під в'язницею...

— Харчі йому носила; що ж тут дивного?

Коротка мовчанка; уважний погляд на мене.

— Ви вільні!

Тріпоче серце, дух завмирає. Спокійніша була я, коли казано мені: ви зарештовані.

Як уві сні складаю речі, прощаюся з ближчими сусідами, гукаю до Паші й Жені, стискаю міцно кризь кватирку у фіртці руку Іванові, відповідаю теплим поглядом в затуманені очі його.

Я вже за брамою. Назустріч мені люди, назустріч рух. Коні весело підскакують. Трамваї нестримно мчать.

Олена та її товаришки на місці: коло друкарні, коло відозв.

Вона тепер уже не Олена, а Настя і вже не в тому садку, де прапор шила, а в іншому. Сидить з товаришками та рушники шие. Білий вишняк, яблуні рожеві, і пахощів - пахощів.

— Це ви так цілі дні тут, за рушниками?— підсміююся.

— Нічого, хай за рушниками, аби не за ґратами. Нас рушники рятують від ґратів, щоб ви знали...

— Ні, ні не смійтеся...— потверджує подруга Оленина Палажка,— авжеж рятують. Тільки хто почне під'їжджати до хазяйки, а що це у вас?

які дівчата живуть, що поробляють? А вона їм: Та швачки, а там такі вже хороші... такі рушники, обрус шиють... хороші дівчата, роботящі... І сміються всі, веселі такі.

— Видно й мені доведеться „рушникувати“, — кажу я поважно.

— Найбезпечніша в світі справа. То там курсистка чи вчителька — це вже крамола якась неодмінно. А вишивальниця — швачка смирна пташина, хіба їй в умі „основи підривать“?

Як же чудесно цвірінькають горобці! І чому це я раніш ніколи не помічала їх? Це мабуть тому, що й вишняк тут сміється та яблуні рожевіють. А знаєте, вишивальниці, такі гарно весною на волі...

Я побувала в „друкарні“, де вони всі, мої „вишивальниці“ працюють. І нагадала мені ця друкарня в'язницю. Сіро, несонячно; загратоване вікно, наче якась комора, загратована від злодіїв. За те й від чужого ока безпечно тут. Олена, Палажка, Оксана так само вправно літеру до літери підбирають, як хрещиками рушники засівають.

— Тут до півночі часом доводиться — шепоче Олена. — І Макс іноді приходить. Чому ти не спитасш за Макса?

Я мовчу. А Олена пояснює товаришкам:

— Знаєте, вона боїться Макса.

Хочу обуритися: мені боятися Макса! Але в цю мить і сам Макс на порозі.

— Чергові відозви готові, товаришки?

XV

— Паша, ти? А де ж Женя?

— Я, я... А Женю ще не пускають, бач, яка справа... А тепер не знаю, чи й скоро випустять. Там таке робиться, якби ти знала...

Розказ звільнити Пашу прийшов учора ввечері. І раненько сьогодні її пустили. Тоді ще не знали в конторі, що трапилось у в'язниці. Якби знали, може її й не пустили б.

А трапилось таке: віткло дванадцять „політиків“... чуєш—дванадцятеро. Залишилися мотузяна драбинка на стіні та четверо вартових під стіною, чимсь обпоєних, бо ще спали, мов непритомні, коли вже всі навколо заметушлялися.

— Дванадцятеро?—неймовірно перепитую. Ну - ну!..

— Такий сполох склався. Якби спокійно все, може б і Женю сьогодні - завтра звільнили, але тепер... о, тепер! Проте чудесно, що вони втекли.

— Іван? Може він? — схвильовано питаю.

— Ні, ні, він не тікав. Та й йому може хіба заелання, а тим всім каторга була б... Там Крохмаль і Бауман...

— Так, це подія. Шукатимуть їх, очевидно, й по місті, й по околицях.

Я до в'язниці ходила, але вже менше, бо мої обов'язки від „Червоного Хреста“ через мій арешт перейшли до інших. Я ходила лише до Івана. Передачу носила; а з побаченнями поки що урвалося.

Лютий режим запанував тепер, після втечі дванадцятьох — у в'язниці. Наслали туди нове „начальство“, і нова мітла почала „вільності“ вимітати. Обмежили передачі, урізали побачення. Вже нареченим побачення не давали, тільки матерям та жінкам. Вже три тижні я Івана не бачила. Казали, дуже зле почуває себе.

— Що йому, він хворий? — розпитувала я одну товаришку, що звільнена, принесла мені листа від нього

— Нерви в нього! А втім дуже турбуватися вам не треба, його су-
сиди люблять, дбають за нього, особливо Жеңя!

Листа читала й перечитувала, того, що вона мені принесла.

„Люба, я так стомився... Від тебе ні слова! Як з побаченням? Знаю, що тепер дуже тяжко щось передати. Знаю, що побачень не дають нареченим. Слухай, а може б нам обвінчатися тут, у в'язниці?!. Як ти на це? Звичайно, на волі — хіба б ми вінчалися? Нам цього не треба. Але тут, у в'язниці, ця формальність нам дуже потрібна. Ми матимемо побачення. Як я вже хочу подивитись в твої любі очі“...

Колись давно революціонери теж вінчалися, як обставини того вимагали... навіть тоді, коли вони й не думали бути чоловіком і жінкою... Чому ж би нам не повінчатися?! побачення тоді неодмінно даватимуть!

Мрійно-романтичний настрої охопив мене. Це так надзвичайно — вінчатися в в'язничній церкві... І лише для того, щоб революціонерів побачення дати, полегшити йому тяжке в'язничне життя. А якби його висилали... і якби й я хотіла з ним (наневне хотіла б), то це можливо тільки тоді, якби ми повінчалися.

Я почала ходити, клопотатися, заяви подавати про дозвіл мені на вінчання з „государственным преступником“.

Усі ці документи, заяви, кінець - кінець, опинилися в одному місці: в жандарському правлінні, і щоб отримати „резольцію“, довелося мені „представть пред очі“ шефа жандармів, найгіршого, найлютішого генерала Новицького.

XVI

Бувала я й раніш в канцелярії цього грізного „превосходительства“, а його самого не доводилося бачити; тільки голос його, рвачкий та реву-чий (наче окремі склади із себе викидав, а не слова) чула з кабінету його.

Сиджу, вичікую у почекальні біля канцелярії своєї черги. Поруч сусіди: старенька жінка в хустці час від часу сльози утирає; двоє молодих дівчат налякано - зосереджено вп'ялися очима в годинника на стіні, зідхають. Тиша така, що чути, як рипить перо канцеляриста, як вистукує тихе бовтало годинника.

Здається мені, що чути, як моє серце вистукує. І гніваюся я, що так тремтить воно, так сполохано завмирає. Не боятися ж мені генерала!

Боятися! Чого мені його боятися?! Ми, революціонерки — загартовані, ні шпигів, ні жандарів нам не боятися! Ми все робимо, щоб вони нас боялися. Іх жменька, а нас легіони!

Тремтить серце й завмирає від передчуття нового в моєму житті: я чекаю дозволу на вінчання. Що воно має змінити, це вінчання? Та це ж сама формальність, це—право на побачення із любим товаришем! А може...

Тихо одмірює хвилини вічності годинник у генеральській почекальні, тихо шкряботить перо генеральського канцеляриста; тихо плачуть і тихо зідхають прохачі, генеральської милости очікуючи. Тут усе має бути дуже тихо, бо „його превосходительство“ якщо почує...

І в цю напружену тишу вдирається рвачкий бас генералів: бу - бу - бу, бу - бу - бу - бу - бу...

Тихий принижений голос чийсь його благас, розпачливо захлинаючись.

Але силке буб - бу - бу - бу... покривас всі благання, усі розпачі,— ставить крапку на всіх сподіваннях.

— В Наримський край... бу - бу - бу... буде далеко... Бу - бу - бу... бувас й далі... бу - бу - бу - бу...

„Бувас й далі“. Настирливо слова ці лізуть мені в уха. Враз думка шибнула: „і його можуть вислати, його, Івана“!

То легче буде поїхати туди з ним, як звінчаємося.

„А чи хочеш ти їхати з ним?..“ — тремтить і завмирає серце.

— Макаренко Наталія! — хтось вигукує моє ім'я, і саме так, як в школі викликали: раніш прізвище, а потім ім'я.— І рука канцеляриста вказує мені на двері до кабінету.

„Але я не школярка!“ — говорить ціла моя постать, як я повільним кроком, високо піднявши голову, переходжу кімнатою.

За мною зідхнули дівчата, схлипнула стара жінка, а годинник брутально - революційно пірвав тишу боязкого канцелярського повітря.

З останнім, дванадцятим ударом годинника я була вже в кабінеті. Перше, що я побачила, це роззявлена червона паща звіря, білого ведмедя, що лежав в кутку проти дверей перед каміном. Хижа вишкіривши білі гострі зуби, ведмідь наче чигав на здобич.

Генерал стояв у другому кутку за столом. Був, як огнева гора перед вибухом — червонопикий, з настобурченими сиво - чорними космами; чорні очі блискавицями кидали з - під кострубатих сивих брів.

Рвачко й грізно забубонів його голос.

— Макаренко Наталія! По делу о государственном преступнике Иване Гильченке.

— Свиданий? — Никаких свиданий! Дело серьезное, а на свиданиях записочки... Никаких свиданий категорически.

Я напружено вслухалася; бож насамперед чуєш оце тільки „бу - бу - бу - бу“, і крізь це гудіння мов з сурми якої невиразно вихоплюються уривки слів.

— Мені не побачення...

І подаю жандармові прохання своє.

Він читав, а я спостерігала цю вогняну гору, цього вулкана перед вибухом.

Ураз зсунув брови та як тупне ногою: ваших коммунистических браков я не признаю і не потерплю! Не потерплю!

А грізний погляд з - під насуплених брів мене наче спопелити хоче.

— А дальше что? Что дальше? Больше ничего не имеете? — нетерпеливиться генерал.

— Ничего!

І виходжу.

— Ай - ай - ай! Надо было прибавить „ваше превосходительство“. Как же так? На веки разгневали генерала! — докірливо шепоче канцелярист.

Генерал грізний, але я вперта. Одмовив, а я ще піду. Крапля довбає камінь. Піду сьогодні, піду завтра. Кілька разів піду, а свого доб'юся. Написала про це Іванові.

Помітив Макс на столі в мене чернетку прохання про вінчання.

— На що це? — питає. — Ти вінчаєшся?

— Так. Потрібна ця формальність.

— Кому вона потрібна, тобі? — І дивиться вбік.

Мовчу. Мабуть мені потрібна, коли добиваюся.

— Ти насамперед утратиш своє ім'я. Матимеш чуже.

Так, це мене трохи вражає...

— На що взагалі вінчатися? Як почуття вас зведе, буде видно тоді, що його робити... Але на що вінчатися — не розумію.

Спокійний, урівноважений Макс хвилюється. Я зацікавлено спостерігаю: новий він якийсь!

— Ясно ж? — нервується Макс. — Почуття людей зводять, утворюють родину, а не ці умовності!

Так, ясно, і ціла моя істота взагалі проти умовностей. І проти того я, щоб своє імення втратити.

Я почувала, що голова моя, високо піднята перед „його превосходительством“, опускається під допитливим Максовим поглядом. Почуваю, щось тепле стискає мені горло, і на очі насувається вогка пелена туману. Щоб я ото ще заплакала, ні сіло, ні впало перед Максом?

Та й спитатися, чого?

XVII

— Дозвіл на вінчання здобуто: і завтра (це припало саме на неділю). вінчаємося. Чомусь так швидко треба поспішати.

Фесрично швидко погодили все з тюремною адміністрацією. Фесрично швидко мене зібрали. Десь узялися батьки Іванові (звичайнісінькі собі незаможні міщани).

З неба таке лило, а на землі такого води стояло, що дуже важко було сухо до екіпажу вскочити. Ніби перешкодити хотіла мені природа.

Але я була вперта й мене ніщо не могло спинити: вирішено, ухвалено: ми з Іваном вінчаємося.

Карета наша їхала поволі; вона власне пливла хвилями сірого моря, що утворилося навколо нас на вулицях, а назустріч нам пливли на цих самих хвилях гілки, різна дрібнота, тріски. Розбурхана стихія рвала все навколо: дерева, вивіски, вікониці, і душу мою розривали бурхливі вітри.

То хотілося назад повернутися, од усіх заховатися й од самої себе в найтемнішому куточкові своєї хати. То швидко побачити Івана.

Уявляла собі, як він зрадіє, як схопить мене за руку. Йому радість принести! Йому, ув'язненому, знесиленому, піддати сили до боротьби, принести заспокоєння й радість.

Закаляна, забризкана болотом, по колеса у воді, стала карета біля в'язничної брами. Знайома брама. Знайомі обличчя придверників.

Ці, завжди суворі, часом розлючені обличчя тепер добрі, привітні, як привітне й обличчя начальника.

Всі зворушені „в'язничним вінчанням“, іншим усміхається перспектива побачити нове для в'язничних стін видовисько.

„Наречена приїхала. Наречена!“

Горить мені лице, як вискакую з карети. Поспішаю східцями до контори. Я наче не „я“. Лечу, щоб самій,— не на очах побути. І на що тут усі ці люди, що зацікавлено поглядають на мене?! Івана хотіла б я тепер побачити, тільки його одного!

— Уже ж і побачення вам доведеться дати,— добродушно дивиться на мене начальник. — У кімнаті можна, без ґрат.

— Та що ж побачення, як повинчати повинчають, а мужа додому не пустять? — зідхає при дверях взртовий.

Я виходжу з кабінету начальника, всі мої супутники, що в конторі чекали, за мною. Мовчки, якимось хапаючись відбуваємо цю путь до церкви, через в'язничне подвір'я, де арештанти воду змітають та містка з дощок прилаштовують, під поглядами сотні зацікавлених очей, що з - за ґратів виблискують.

Ідемо. Мені здається, до якоїсь невідомої країни мене ведуть на якусь невідому долю. Хтось зачарував мене, і вже я — не я; якась дивна істота без своєї волі...

— Хмаринко! — чую голос з - за ґратів. І вмить пізнаю: це Женя. Якийсь змурий коритар. Люба постать простягає мені руки: Івась. Його тут лишили чекати мене.

Але спинятися тут ніколи. „Далі, далі!“— шепочуть мені з - заду. Ми ж волі своєї тепер не маємо; ми мусимо коритися волі якихось сил. Вони, ці сили, в образі людей близьких нам, кудись ведуть нас, десь ставлять, дістають десь перо й паперу. Кажуть нам писати. Це значить, тут ми присягаємося на вірність. Підписати?! Так, це треба підписати! Розписуються якісь високі постаті, якісь знайомі, молоді обличчя в них: Остап, Пилип... ось де, ось як доля привела нас побачитися!

„Як там на волі, товаришко?“ питає Остап, потискуючи руки. А з другого боку біля мене вже виросла монументальна постать Пилипа - ливарника. — Цікаво, але вас бракує,— оглядаю їх, помічаю бліді лиця, утому, нудьгу.

— А ми радіємо, що Іззнові легше буде, як одружитися. Чи на побачення, чи на висилання, чи на листи, все легше, ніж самому.

Наче туман навколо мене. Мене обхоплює якась тривога. Чи треба робити те, що ми робимо?

Кінець. Кажуть поцілуватися нам. Іван бере за руку й не випускає мене. Свідкі й усі присутні здоровлять нас. Старі очі витирають. Ми вдвох ідемо за начальником; він веде нас у контору. Залишає удвох.

Іван зглядає мені в очі. Ніяково якось мені; не знаю, чи є в мене те, чого шукає він. Душу мою розривають бурхливі вітри.

Як трісочка, що безпорадно пливе за течією, я безпомічна; безвладна, мов пушинка, що подув повітря несе її без опору. Ніжність до засмученого перемагає, має перемогти!

— Ось звільнять, на віки вже будемо разом...— горнеться він.— Правда?

„Разом? Чи ж мрію про це так, як він? чи бажаю?“

Пустка в моєму серці й жаж.

За вікном знов злива, гремить, гуркоче, і огненні блискавиці прорізують зашмарене небо.

Мене щось страшенно штовхає, підкидає; я наче лечу кудись і прокидаюся.

Мокра від сліз моя подушка.

XVIII

Це був сон: злива, карета, весілля, вінчання, скорботні очі Іванові.

На мокрій від сліз подушці я прокинулася. Думок - думок насунулося на мене... І голови горить наче залізом стиснута.

Зараз під душ і...

Але треба вставити до канцелярії шефа жандармів. Раз розпочату справу треба до кінця довести... я так звикла... Та й Івась чекає. Уся його надія на мене.

„На ці побачення з тобою уся моя надія“,— писав він,— на те, що побачу тебе, почую тебе, рідну, близько. Дуже бо гнітить мене неволя, думки чорні напосідають“.

Але до жандармерії йти не довелося.

Ще я одягалася, як прийшла Фрося, робітниця з тютюнової фабрики. Ще в Катрі колись з нею ззнайомилася. Сьогодні її звільнили. А Івана з партією засланців одпроважують сьогодні на Сибір. Таку звістку доручили їй мені переказати.

— Сьогодні? Чому сьогодні? Так несподівано...

— Так. І він не сподіввся. Все мріяв про звільнення його. Мріяв про вас, про одруження з вами. Якби встигли повінчатися; могли б їхати з ними.

А тепер не так склалося, як жадалося.

Я мовчу, а серце розриває жаль до товариша.

— Женю теж разом висилають. Здається, обом призначено Мінусинськ.
„Женю? То вона догляне його!“...

Мені легше дихати стало: він, любий товариш, не сам, не самотній.
І у голос кажу не зовсім доречно:

— Женю? Це добре! Власне, не те добре, що Женю висилають, а те, що вони удвох...

Ще не усвідомила сама собі, як я ставлюся до нової ситуації, коли приходить Олена. Розповідаю їй, як усе склалося і знов повторюю, ніби перевіряю себе: добре, що в одне місце і Женю й Івана висилають...

— Ви не заздрісна, Хмаринко,— дивується Олена.

Ох, я не знаю вже, заздрісна я, чи ні. І взагалі я нічого не знаю.

Намагалася вінчатися, а уві сні плакала од вінчання. Прокинувшись, знов ладна була добиватися вінчання.

Не було в мене потрібних слів для Івана на побаченні, а тепер гостро пече мене туга за ним.

Стою перед вікном. На хмаринки задивилася, Мінливі вони й химерні. На тлі блакитних просторів, легкі, принадні, линуть вони, химерно перетворюються і зникають зовсім.

— Хмаринко! Ото замислилася! Я гукаю, гукаю!— за мою спиною голос Олени:

— А як Макс? де він? що з ним?— це я прийшла запитати, бо вже з тиждень не бачу його.

Приходимо „туди“ на роботу, але ніколи не бачимо його, він тепер не живе там, очевидно... Жана натомість бачимо. Він керує роботою. Але про Макса мовчить.

„Ах дайте спокій мені з тим вашим Максом! Мені якось спокійніше, як не чую про нього, не бачу.“

Уголос кажу:

— За Макса давно не чула. Давно не бачила його. Та й чому б мені його бачити?

Олена ще трохи чекає, потім здивована йде собі.

Я довго ще стою перед вікном: думки мої безладні, химерні мчать за хмаринками мінливими.

„Мабуть так краще буде...“

„Що буде краще? Що?“

ХІХ

А вороги наші переходять у наступ. Військовій езекуції, що тепер, по загальному робітничому страйкові, стали звиклим явищем, та „зубатовщина“ вимагають од робітництва організованості й витривалості.

Витривалість є — це й страйк виявив, але праці серед робітників непочате поле. Ростуть лави свідомого пролетаріату, росте бо армія безробітних та погіршуються умови праці. Тепер на чолі звзятя, систематична підготовча праця. Політвиховання та загальне навчання.

За делегатів на зкордонний з'їзд обрано: Макса, Жану й Петра.

Олена частенько-навідується: чи не повернувся Макс. На що він їй? Чи не здохана вона в ньому?

— Що, Олено? Знов за Макса ти? Та нема його. І нащо він тобі здався?

Я озирнулася. Олена ж? Так! Олена, але чого така дивна, така аж страшна.

Бліде обличчя подивилося на мене з - під хустки. Очі налякано, напружено горіли.

— Нас вистежили! Друкарня! Друкарня!— Вона знеможена впала на стільця.

— Боже мій! Друкарня загине, а Макс так наказував: бережіть друкарню.

— Та кажіть до ладу, що таке! — кинулася я до Олени. — Випийте води.

— Ох, здихалася так, тікала від шпиків. Двічі міняла шлях, двічі переодягалася по дорозі до ваз, тут у мене подружки є!

Дивлюся на неї: перекупка з базару укутана в хустку, великі рукавиці, валянки на ногах, підперезана туго поясом.

— Кошки мої й коромисло за дверима. Хочу попереносити в кошиках шрифти. Позабрала їх, поскладала у тітки моєї подруги Оксани. Але куди я понесу? Може ти мені скажеш, куди мені нести? Єсть же у вас „чисті“ приміщення, як яке лихо!

Приміщення я надумала аж два, пригадавши усіх „співчутливих“ адвокатів та лікарів; обрала те, де не було покоївки, а за неї правила якась родичка господарева, „теж співчуванка“.

Олена страшенно зраділа і враз заспокоїлася:

— Мені аби я знала, куди нести. А я вже попереносу. І поперед самим носом шпигунів отих, якщо він їм іще не одмерзне день і ніч винохувати та вишукувати.

— Помогти треба? — коротко запитала я.

— Ні, я сама.

— Тоді я зараз попереджу тих людей.

Я блискавицею злітала за два квартали й попередила.

Над вечір „перекупка“ була вже на місці.

Другого дня тоненька сільфіда - міщаночка впурхнула в мої двері.

— Усе скінчено!

І це знов Олена. Яка різюча переміна, яка гнучкість. Максова наука про конспірацію в ліс не йде.

Вона аж поцілувала мене з радощів і, сівши біля вікна та стежачи за ним пильно, почала розповідати цілу історію.

Вчора уранці помітила, що шпигуни стежать за приміщенням, де друкарня... Роботу припинили; усі вилізли у вікно та фірткою в сусідній двір, а далі на протилежну вулицю. Усі обминули небезпеку. Але щоб шрифти та машинка загинули... Ні, нізащо!

Перебравшись за перекупку та погубивши по дорозі шпигунів, Олена відважно повернулася од мене на небезпечне місце. Там повклала шрифти: частину у свої коші, частину за вікно в торбині спустила (Оксана мала зайти з двору на допомогу) і поволі вийшла з парадного.

— Тяжко було страшенно, розумієш? Я ледве могла дійти за два доми: там у подруги частину скинула шрифту й пішла вже легше. Потім, як там у лікаря твого мене прийняли гарно, поволі повиїмавши із своїх кошів увесь цей небезпечний скарб, я ще раз зробила усе те саме, пішла до подруги решту забрати. Та довелося ще й утретє йти й утретє лікаря турбувати... притягла торбу із варстатом — не викидати ж його на вулицю!

Олена кинула довгий уважний погляд у вікно, певне пошукуючи за шпигунами.

— Але втретє вже перекупка не лізла із своїми кошами у лікарські сні. Під'їхав до ганку лікарського приміщення візник і дві пристойно одягнені жінки (одна певне сама „мадама“, хазяйка модної майстерні, друга її помічниця) понесли в сні ящик із сукнею для лікаревої дружини.

Олена важко дихала, очі їй горіли.

— Ця друга, ця помічниця — це я була звичайно, — щасливо засміялася Олена. — Але ж і потерпали ми, поки несли ящика. А що як шрифти провалить денце і розсиплеться?!

— Щасливо як це ви все примудрували, Олено.

— Але, Хмаринко, там поруч з друкарнею і Максова кімната. Він знов останніми часами сам жив. Ви забули за це, правда? Що його робити? Ні, я не забула. Ще вчора шибнула мене думка. Макс! що як він вночі повернеться?!

— Так правда, Олено, Максіві там небезпечно. Але я вже порозумілася з товаришами, і йому нова кімната є.

— От, як тільки його повідомити, щоб бува з вокзалу не розлетівся?!

Це Олена мовила, а я це саме в той момент подумала.

Чого це думки наші, турботи наші, збігаються на цій людині.

XX

— А цікаво проїздитися отак, Хмаринко! от якби ти побула там з нами!

Макс уже одійшов од партійних тем, уже з півгодини розповідає мені про безліч цікавих речей.

— А знаєш, Хмаринко (Макс уже тепер ніколи не збивається на „ви“), знаєш це чудесне почуття волі, коли йдеш улицею й вільно перенесиш нелегальні книжки; ідеш до друкарні, там вільно виходить газета революційна, що за неї у нас роки заслання. Стоїш на трибуні у залі, серед величезного натовпу і приликаєш до боротьби з буржуазією.

Гей би в нас швидче отаке завести! І не стежать ото за твоєю спиною настирні шпигуни!

— Або стежать, та ти не помічаєш!

— А може й так, Хмаринко! Це ти мої дитирамби конституційній державі маєш намір спинити. Мабуть, треба спинити. Звичайно, це тільки зверхня вільність і п'янить вона нас, що надто вже безправні під брутальним чоботом самодержавства. Але у нас, Хмаринко, більша воля настане. У нас досягне пролетаріят своєї диктатури. Де дуже вже душать, тим вибух грізніший.

Щось Макс балакучий став, як ніколи. Вічно стриманий, зосередкований, діловий, він тепер невпинно розповідає.

А я слухаю, мов зачарована чи словами його, чи музикою слів.

— Ну, розпустився я тут, Хмаринко, засидівся як в тебе. Це мабуть я скучив за тобою,— жартує він, підводячися.

— Мабуть — у тон йому відповідаю.

— А ти? Ти може скучила, та не за мною? Од Івана давно листи мала?

— Од Івана? Листи? — я зовсім розгубилася. Так далеко думками я була від Івана.

Зразу гризлася я й гнівлася на себе, що не тягне мене писати йому, ніби з обов'язку роблю це. Він, мовляв, на засланні, а я не дбаю на нього.

Але де далі байдужіша ставала, бо й в листах від нього не почувала тої туги, того терпіння, що колись було.

Проте серце мені стиснулося боєм.

— Од Івана? Учора мала листа. Оце відповідатиму.

— До побачення! — ураз підвівся Макс. — Мені пора!

— До побачення!

Я замкнула двері й машинально стала до вікна.

Ну, цілий і здоровий Макс! Олена попередила його на вокзалі про небезпеку на старій квартирі. Два дні ходила зустрічати поїзд. Ну й гаразд.

Тепер до чергових справ. Іх багато.

А над почуттями мені розводитися не час. І не хочу я їх.

Не хочу нічого, що б зв'язувало мене особисто й одривало од революційної роботи.

Всі сили, весь час, усю енергію на революцію.

„Нас кличуть гудки!“ — пригадала я наше з Катрею гасло. Так, „кличуть гудки“, і ніщо інше для мене не існує.

XXI

Катря. Катря якось несподівано з'явилася на нашому обрії. Були чутки, що з рік уже працює на провінції. Аж ось вона бомбою серед нашого розбурханого життя.

Два роки я Катрю не бачила.

Вона справді одужала, набралася нових сил. І повною жменею почала їх знов витрачати, незмінна організаторка та агітаторка.

Мати умовляла її раніш одпочити трохи, як не може вже цілком облишити цієї роботи. Але де там? Катрі — спочити! Тепер, коли праця горить!

І сама Катря тепер знов так горить, що страшно стає за неї.

„Наше життя коротке!“ каже вона. „Чи встигнемо все зробити? Праці неозорне поле!

Я страшенно рада, що Катря повернулася знову у центр до роботи.

XXII

Фронт шириться що раз, і війська треба мати революційного що раз більше та тримати його напоготові. Війна загрожувє новими ускладненнями, новими злигоднями для робітництва, ця загарбна авантюра неназгарбних Романових. Але й викликає вона нові зрушення серед робітництва, нові протести.

Настрій робітництва тепер такий, що майже готове воно до збройного повстання, готове вирвати владу у самодержавних авантюриків. Але не озброєне воно, не організоване масово.

Усе на зміцнення організації масової, усе на озброєння! — таке гасло на черзі маємо.

І збиваємося з ніг ми, рядові робітники підпілля, не кажучи вже про керівників: ті ненастанно їздять, виголошують промови, організують нові й нові гуртки робітників, виховуючи нові кадри агітаторів. Пливуть до партії нові підпільники, шкільна молодь, їх загони цілі прибувають. Репресивна політика безглузких міністрів в галузі школи дає свої овочі.

Організації ростуть ненастанно.

І треба, щоб вони росли. Може вони ще не так буйно ростуть, як треба б. Ростуть і зміцнюються проте сили буржуазії, що, почувавши якусь тривогу й непевність, готується до бою. Ці акціонери, директори з „Продугілля“, з „Продамету“, наживаються на вугіллі та чавуні, як і приятелі їхні з численних фінансових та промислових підприємств; вони мають сильну партію, що назвала її „Партією народньої свободи“. Це наш ворог, тим більш небезпечний, що революційною фразеологією прикривається.

У мене саме сьогодні доповідь у робітничому клубі (кілька робітничих клубів — у місті, нелегальних, звичайно) про цю буржуазну партію, я готуюся, опрацьовую матеріял (газети, брошури). Які в них чудесні засоби, як вони озброєні! Вони, ці наші вороги, капіталісти, навіть у боротьбі з царатом мають безмежні привілеї супроти робітництва. Мають право преси, зборів, право організації...

Постукали.

Макс увійшов.

Його я найменше сподівалася бачити. Законспірувався з головою і зник.

— Драстуй, Хмаринко.

Спокійно запалив цигарку. Не поспішаючи, одсунув стільця од вікна, сів і, не кваплячись, пускав сині цівки диму.

Він наче спокійний був, як завжди, але в очах щось ховалося. Випалив цигарку, поглядаючи на мене, то на мої папери, а тоді почав:

— Ну, це вже й у нас „зубатовщина“ завелася. То ми тільки чули, що десь вона є, а це вже на власній шкірі ззнаємо.

— зубатовщина! — схопилася я. — У нас?

Я знала, що, борячись з робітництвом царські посіпаки, за ініціативою шпигуна - провокатора — зубатова, почали організовувати легальні робітничі гуртки, що ставили собі за мету боротися за поліпшення свого економічного стану. Так мали на увазі полохливі царські приборічники одвернути пролетаріят од політичної боротьби. Знала я, що виник був в Одесі такий „Союз робочих та металу“, але там шпигунам незабаром урвалося; провокацію викрили, і надії поліцаїв прибрати робітничий рух до своїх рук розбилися.

— Та не роби таких страшних очей, Хмаринко! Що це ти наче з неба впала?! Чому не може саме в нас бути провокації, шпигунства, зубатовщини, коли вони пишно процвітають скрізь у безправній вотчині Романових? От тепер черга до нас дійшла. Ще одного дракона подолати нам треба. Ось тобі матеріял. Будеш говорити сьогодні за одних ворогів, згадай і за других. Хто зна, котрі й страшніші: вовки чи гієни!

Він присунувся й тихо промовив:

— На тютюновій фабриці викрили його, провокатора. Наших організовував, спілчанських та есековців. Уже все налагодилося йому було, та один з робітників пізнав в ньому шпигуна, що за ним стежив рік тому. Пізнав і викрив, саме як той агітував і кричав „товариші організуйтеся, й пильнуйте своїх економічних інтересів“. Тебе, я бачу, це дуже бентежить, Хмаринко.

Мене, звичайно, схвилювала звістка про нову стратегію нашого ворога, про спроби його „обійти нас“ майже на наших очах. А той розклад, що в робітничих лавах сіють такі „організатори“! Але на війні, як на війні. Небезпека, побільшені напади ворогів — це має тільки подесятити наші сили.

Я чула, як росте моя енергія, прибувають сили. І я захоплено, в ентузіазмі мовила:

— Що ніч темніша, то ясніші зорі!

Макс схопив мене за руку й побурмотів:

— Так, моя чудесна Хмаринко, і ти найясніша з цих зірок.

Я вихопила руку в нього, а він схопив тоді мене в обійми. Але враз — дотик його теплих голубливих рук такий ніжний, такий чарівний. Проте, я здригнулася.

Макс ураз, ніби налякавшись, пустив мене й вискочив за двері.

Це тобі спокійний, урівноважений Макс!

XXIII

Ми сиділи з Катрею у неї в садку, де пишно вербени, левкої цвіли, а витка красоля замережила своїми червоними голівками низьку горожу.

Тихо й тепло було. Непорушні яблуні й груші, виконавши своє діло, своє призначення, виконавши плоди свої, млосно дихали, пишаючися жовто-бокими та рум'яними своїми дітьми.

Тихо. Тільки пташина защебече або коники та інші комахи в траві зацвірінькають.

Мовчимо ми з Катрею. Поруч неї на столі „Капіталу“ Марксового том перший розгорнутий лежить і брошурка невелика „Комуністичний Маніфест“. Але вона ціла пірнула в газету.

Я мовчу. Чи тому, що заважати Катрі не хочу — хай кінчас свою газету. Чи тому, що... Ах, невже я така сентиментальна, така розмагнічена?

Ні, це садок і вербени й левкої проклятущо запашні впливають, навівають якісь мрії.

Я сижу, дивлюся на червону красолю, що ніжно припадає до тонких кілочків горожі, і пригадується мені Макс. Його теплі, голубливі руки, вони так ніжно лягають на мої плечі... Його темні, палкі очі... Його голос, ті слова чарівні: ти ясніша з цих зірок.

— Хмаринко! — покликкала Катря, — на тобі газету, почитай. Але ні, краще я тобі скажу. Бо все одно я не зможу мовчати, доки ти читатимеш. Слухай: уряд ухвалив скликати Думу. Державну Думу! Бач як помсглося, коли буржуазія рішуче виступила проти уряду? Промисловці й капіталісти закричали: дайте установчі збори, дайте конституцію. І от є вам конституція, хоч і куца.

Уявляю, якої залепечуть меншовики: нова ера, конституційні гарантії, воля слова й т. і.

Ще б пак: у Думі засідатимуть представники народу, представники од усіх станів людности.

Ох, і святкуватимуть же буржуї з партії „Народньої Свободи“ свою перемогу.

Ха-ха! скільки метушні буде, щоб поділити шкуру ведмеда, правда лихенького! Але ми, ми тепер саме й повинні рішучіш боротися. Так, рішуче, я готова трупом лягти, проклямаючи бойкот Думі. Після Гапонівщини, після січневого розстрілу беззбройних робітників — жодних розмов, жодних слів, жодних „Дум“!

Катря вже не сиділа під деревом... Вона, вимахуючи газетою, бігла, не помічаючи, куди стає її нога: на стежку, чи на траву й квіти.

— Бойкот. Тільки бойкот! І збройне повстання! Тепер, коли у царату такий дружній союз настане з буржуазією, коли вона, буржуазія, йому підтримки дасть, ми, що рахуємо завжди на свої власні сили, мусимо озброїтися...

— Чого ти так перелякано дивишся туди, Хмаринко? — перехопила вона мій справді переляканий погляд на оповиту красолею горожу.

Там, у горожі, фіртка розчинилася й хтось крізь неї вхдив, постать чоловіка високого впевнено прямувала стежкою.

— А, це вже сходяться! — Катря пішла назустріч. За високим, у синій блузі, поспішав низенький, в кашкеті; його зразу не видно було з-за дерев.

— Сходка буде, але ти лишайся. Ми з тобою одна душа, одне тіло.

Один по одному приходили робітники з сусідньої тютюнової фабрики, очевидячки. Це час перерви на обід.

Я здивовано оглядала всіх: не бояться так посеред дня, у садку...

— У нас конспіративні стежки й конспіративні фіртки скрізь є, моя любя, — заспокоїла мене Катря. — Починаємо, товариші, обговорення Булігінської Думи. Це ж уже справа сьогоднішнього дня.

— У нас тільки про це й мови, по цілій фабриці! — мовив високий робітник.

— Отже ми маємо тут вести чітко свою лінію і не зв'язати на облезлі: співи буржуазних прихвостнів. У нас одна, тверда рішуча клясова лінія: бойкот Думи і збройне повстання...

Катря урвала й до мене: — ти знов страшенно нагледіла, Хмаринко?

Я утупила очі на стежку, бо там постаті... Це не робітнички вже, блискучі гудзики, сірі шинелі, револьвери при поясі.

Катря глянула й ззмерла. Поліція! Жандарми! Зробила рух рукою, і дві в'варчки лото згавкали й скажено кинулися до фіртки.

— За мною! — обвела Катря поглядом усіх учасників сходки, а мене схопила за руку.

На веранду потягла вона нас, далі в кімнату, де сиділа її мати. Тут знов двері у садок якісь сусідній. З того саду опинилися ми в якомусь сараї, а далі дверцята бічні із сараю нас вивели в поле. Тут і сама Катря зникла, а ми опинилися проти фабричних в'їт. Просто височіла фабрика, і у брамі її урятувалися всі мої товариші, ліворуч стелилася трамвайна колія. Я, зчувши дзвіника, прискішила ходу й зовсім знесилена, але заспокоєна впала на лавку вагону.

Уже небезпеки нема.

Обачна й досвідчена Катря утворила, як мудрий стратег, безпечний і зручний шлях одступати.

Пізніше я довідалася, що осатанілі поліцаї сад покопали й підлоги в кімнатах зривали, шукаючи зброї. В осадному стані цілий день протримали населення сусідніх будинків, розшукуючи втікачів. Дарма!

Катря знала найглухіші закутки своєї околиці, Катря мала співчуванці з - поміж сусідів і добре підготовлені позиції на втечу.

І сама вона так десь ґрунтовно зникла в нетрях підпілля, що й самого ймення не чути було.

Тільки вміла, енергійна рука її почувалася; лежала твердо вона на живчикові підпільного життя.

XXIV

Жовтень тихий, теплий, золотий - червоний. Шелестить сухе листя по нід ногами, як іду парком з осередку міста на Нагорну частину, де військовий гурток у нас. Пишно стоять дерева, вщерть наляті соками й барвами осени.

Щодня зупиняюся перед жовто - зеленими каштанами, червоновими, жовто - гарячими кленами, — на хвилю. Тиша й спокій... хвилевий спочинок. Приводиш до порядку свої розкидані, хаотичні думки.

Навколо, в житті, хаос і розкиданість: кидаються вороги, капіталісти й землевласники од однієї стінки до другої. То репресії, то полекшення, то езекуції, то „весна“, то розстріл на улиці мирної юрби, то Дума. Вони, ці вороги народу, не знають, за що вхопитися, чим себе захистити, як утриматися на своїому привілейському становищі.

Тільки одна кляса, кляса трудящих знає, де шукати порятунку: вона прагне повного визволення праці з-під кормиги приватного капіталу, повного зрівняння людей.

У нас заходить на загальний страйк. З Москви, Харкова, Одеси, Маріуполя, Ростова надходять відомості про страйки. Солідарність робітничої маси незломна. Але що беззбройна маса зробить? От нам якби армію привернути...

І я поспішаю з парку на гору. Там фортеця, там арсенал, там у нас гуртки. Трійка наша: Микола, Леонід (кинув революцію на папері розводити, хоче зброєю орудувати, не пером) і я, маємо ударне з'єднання заїтувати військову залогу звичайно, хоч частину її. Ґрунт серед війська — є.

Макс... він теж тут працює, на чолі другої трійки. Його не бачу довго. Хто зна, де живе й куди ходить: чую, що раз - у - раз виступає серед робітництва. Катрі теж не бачу. Вона в Раді Робітничих депутатів, законспірована по - над голову, і це слушно. Тепер особливо треба берегтися й берегти свої сили. „Провалів“ у цей час неможливо допускати, зірветься вся справа...

Я звиклим рухом оглядаюся; нікого по - за мною. Тільки лави різнобарвного дерев'я зvierли, виструнчившись; криваво червоніють в надвечірньому пурпуровому сонці пишні верхівки.

Тихі, ясні дні теплого жовтня змінилися на холодні, осінні. Вітер люто рве пишні, багряні убори з дерев, наганяє темні, важкі хмари.

В один з таких днів чекала я Макса в парку. Пустка. Нікого навкруги. Тільки вітер вганяє стежками, кружляє навколо зів'ялих потовчених газонів, скажено підхоплює зів'яле листя, крутить ним, шпурляє в повітрі.

Тут ми зустрінемося з Максом, місцина, здається, безлечна. Головно, щоб не вислідили. Ми з Максом маємо обговорити деталі виступу. „Наша“ військовз частина цілком готова. Учора відбулося конспіративне засідання тих, хто на чолі кожної трійки із делегатами військовими. Призначили в ке й день. Є намір збройно виступити та вплинути, щоб і інші частини прилучилися. Ми з Максом маємо обміркувати деякі моменти; з'ясувати, чи гаразд налагоджено зв'язок з робітничим активом, чи готівий в ке цей актив того ж самого дня прилучитися до війська на вулицях. Чи переведено агітаційну роботу серед робітничих мас, чи відозви про військове повстання поширені на зездах. Якщо щось не виконане, ми маємо негайно мобілізувати всі свої сили, свої й співчувців... Макса й мене обрано до повстанського комітету. Нам треба пильнувати, щоб підтримка робітництва була як найчисленніша. Треба гаразд все організувати.

Дві - три хвилинки минає. Іду зажуреною осінньою стежкою, наступаю на купи листя засохлого.

Макс передо мною. Хапає мене за руку.

— Ходім, ходімо, Хмаричко, швидче!

Не випускає мене, веде, міцно тримаючи вище ліктя мою руку. Я не протестую поки що. Мені не до того.

— Ходімо швидче до людей, на залюднені вулиці! Тут, знаєш, ніби й затишно, й тихо, й порожньо; але чи є в тебе певність, що під деревом не стоїть шпик?

Макс взагалі дуже обережний, а тепер став просто до розпуки підозрілий.

— Ну, вже так зразу й шпик,— заперечую я,— але оглядаюся на дерева й собі трохи знепокоєна.

— Знаю, шпикоманію мені всі тепер закидають. Але нехай! Це краще, ніж короткозорість у цій справі. Я й сюди запізнився на кілька хвилин, бо треба було одчепитися од шпика. Поки я його позбувся!

Чую, як рука Максова мою руку дужче стискає й пориває мене вперед.

Не знаю, чи можна зкинути Максові шпикоманію; він не полохливий, не метушливий; розважний і мужній. Але останніми часами стільки „провалів“, арештів; ворог мобілізує всі сили, вирости кадри шпиків і провокаторів. Макс тільки обережний.

І коли він ураз стискає руку й шепоче „шпик за нами, додаймо кроку“— наче я сама вже побачила того шпика: рухи мої легші й бистріші.— Не вскочити ж напередодні виступу!

Починається змагання. Хто швидче: шпик чи ми? На одному повороті я оглядаюся і бачу в трьох кроках за собою напружене обличчя, натягнуту, мов струна, постать. Очей не видно з - за темних великих окулярів.

Ми вже знесилося. Я мало не падаю, рука Максова піддає мені сили й руху. Але й він сам зменшує ходу. Повільніше йдемо. А в той час цибата постать в темних окулярах уже ось - ось порівняється з нами. Йому, шпиксві, досить свиснути й виростуть навколо нас поліцаї. А наше повстання? А товариші?

Шпик бере ще більший розгон. Тут саме з гори, і ми моглиб ще налягти. Але Макс враз сіпає мене вбік. І наче вносить своєю дужою рукою у двері високого будинку; там ще якісь двері і ще. І ось ми в подвір'ї. З подвір'я знов на улиці. Це все неймовірно, блискавично. Поки що напруженої постаті в сірому за нами нема. Знов до будинку веде мене Макс. Дзвонить.

— Сестра дома? Нема? Ми почекаємо.

Максова сестра! Це вона тут мешкає!

Малесенька біла кімнатка. Біля вікна поличка з книжками. Над ліжком, над столом грав'юри. Біла мережана занавіска закриває вікно. Вікно на улицю. Стоїмо перед вікном, вдивляємося. „Наші“ шпик безпорадний, збентежений виходить з дверей будинку на другому боці вулиці. Стоїть нерішуче; міркує. Тоді йде, сідає на трамвай.

— Запарився! — голосом переможця обзивається Макс.

— Але, Максє, як це ти так влучно зумів його перехитрувати? Як ти не боявся зайти саме в той будинок?

— Насамперед я знав, куди йду. Коли добре знаєш, куди йдеш, провалу не буде. Я знав, що там є кілька дверей: три зразу до помешкання на першому поверсі, три видко внизу до помешкань нижнього поверху. Ще є одні двері, — їх і не видко зразу, вони в темному кутку в глибині — це двері на подвір'я. Ось я туди й помчав, я там добре орієнтуюся. А шпик, очевидячки, цих дверей зразу не помітив, він дзвонив може у всі інші. А може й не дзвонив, а постояв, подивився на всі двері (а там ще й другий, третій і четвертий поверх), як теля на нові ворота. Де його вітра в полі шукати?!

Я розсміялася і аж тепер остаточно прийшла до пам'яті: ми урятовані: сіла на канакпу. Дивилася на Макса, на його мужнє, принадне обличчя. Спочивала. Тихо, радісно.

— А крім того, Хмаринко, треба, коли ти є здобич і на тебе полюють, пам'ятати і такий викрут: підпусти ловця на два кроки і бери великий розгон. Він теж починає дужче гнатися. Тоді зменшуй ходу, дай, щоб вже порівнявся з тобою, а сама звертай убік, несподівзно, зразу й рвачко. Твій ловець за інерцією ще поскаче далі, а ти урятована. Так, Хмаринко, урятована.

І Макс взяв мою руку. Який радісний, солодкий спочинок. Але ось вже заспокоєне серце знов починає тримтіти.

— Хмаринко, Хмариночко! — стискає ніжно мою руку Макс, а дотик його солодким теплом цілу істоту сповняє. — Хмариночко, я маю тобі щось сказати.

Він дужче стискає руку, очі чорні блискавицями проймають мене.

На що мені це що слухати? Почуваю на своїй руці легкий, несмілий поцілунок.

Я тремчу. Серце скажено сигналізує небезпеку. Вона, ця небезпека, вже за плечима... „Особисті почуття! Але ніякого особистого життя. Ні-яких там рухів серця“.

Я схоплююся, напружуючи стомлені нерви.

— Хмаринко! — Я, я... тебе кохаю.

Тікати! Тікати! Так, від Макса й від себе, від себе самої втікати.

— Максє, лагідно говорю я, витягнувши руку свою з його руки, що вогнем мене пекла.

— Нас кличуть гудки. — Чуєш? Нас кличуть гудки! — І рішуче роблю крок до дверей.